

Bir fiilin suç sayılıp cezalandırılabilmesi için de onun nas veya hukuk nizamınca suç olarak belirlenmiş olması (kanunî unsur), bilfiil işlenmiş olması (maddî unsur), fâilin kusurlu olması (mânevî unsur), ayrıca fiilin hukuka aykırı olması gerekir. Kusur bulunmayan yerde cezaî sorumluluk da yoktur. Cezaî sorumluluk derecesi "fâilin kastı, ihmali veya taksiri" demek olan kusur türüne göre belirlenir.

B) Hukukî Sorumluluk. 1. Akdî Sorumluluk. Çağdaş birçok araştırmacının belirttiği gibi insanların birbirlerinin mallarını haksız yere yemelerinin yasaklanmış olması (el-Bakara 2/188) ve genel anlamda zararın tazmin edilmesi gerektiği yönündeki ilke uyarınca, borcun hiç ifa edilmemiş ya da gereği gibi yerine getirilmemiş olmasıyla alacaklıya verilen zararın tazmin edilmesi gerekir. Ancak zararın kesin biçimde meydana gelmiş olması ve hukukken ispat edilebilmesi şarttır. **2. Akid Dışı Sorumluluk.** Batı'da borçlar hukuku alanında sorumluluk fikrinin son dönemlerde ulaştığı sebep sorumluluğu anlayışı ve dayandığı fikrî temeller İslâm hukukunun ana kaynaklarını oluşturan Kur'an ve Sünnet'te mevcut olduğu için başlangıçtan itibaren fıkıh doktrinlerinde sorumlulukla ilgili meseleler bu esaslar çerçevesinde, ancak diğer konularda olduğu gibi daha çok kazüistik metotla ve zengin örneklerle ele alınıp işlenmiştir. Hz. Peygamber'in Vedâ hutbesinde can, mal ve namus dokunulmazlığını ilân eden sözleriyle (Müslim, "Birr", 32; Ebû Dâvûd, "Edeb", 35) hangi şekilde olursa olsun hiç kimseye zarar verilemeyeceğini ve zararın yeni bir zararla giderilemeyeceğini ifade eden, "Zarar ve mukabele bi'z-zarar yoktur" hadisi (el-Muvaṭṭa', "Aḳḳiye", 31; İbn Mâce, "Aḥkâm", 17; Mecelle, md. 19) sorumluluk anlayışı ve tazmin sorumluluğuyla ilgili delillerin başında yer alır. Bu konudaki delillerin yoğunluğu sebebiyle, "Zarar izâle olunur" kuralı (Mecelle, md. 20) İslâm hukukunun beş temel ilkesinden biri sayılmıştır. Fıkıhta akid dışı sorumluluklarda kusur sorumluluğu anlayışı yerine sebep sorumluluğu anlayışı hâkim olduğu için (Yıldız, s. 167-168) kişiye mübâşeret veya tesebbüb yoluyla nisbet edilebilecek herhangi bir fiille zarar arasında illiyet bağı kurulabildiği takdirde o kişi meydana gelmiş olan zararı tazmin etmekle sorumlu olur. Hukukî sorumluluk için fâilin kusurlu olması şart olmamakla birlikte kişiye nisbet edilen zararlı fiilin mübâşeret halinde zarar görenin mutlak haklarını ihlâl edecek şekilde meydana gelmiş olması, tesebbüb halin-

de ise başlatma açısından hukuka aykırı sayılması şarttır. Çünkü başlatma itibarıyla fiili hukuka aykırı olmasa bile başkalarının mutlak haklarını ihlâl ettiği takdirde mübâşeret halindeki fâil meydana getirdiği zararı tazminle sorumlu tutulur (a.g.e., s. 93-99; ayrıca bk. MÜBÂŞERET). Her iki şekliyle, yani fiili başlatma ve sonuçlandırma açısından kişiye nisbet edilebilecek hukuka aykırı fiil bulunmadığı takdirde bile kişinin yönetimindeki mal, kişi veya olayların sebep olduğu zararlardan dolayı tazmin sorumluluğu söz konusu edilebilir. Özellikle tehlike sorumlulukları dikkate alındığında, meselâ kazalar ve büyük enerji gücü ile çalışan işletmelerde meydana gelebilecek patlamaların doğurduğu zararlarda sebep sorumluluğu anlayışı oldukça önemlidir. Modern hukukta yararlar zarar arasındaki bağ, genel özen gösterme, hukukî alan, tehlike, fedakârlığın denkleştirilmesi ve hakkaniyet gibi düşüncelere dayalı olarak özel hukuk alanında birçok sorumluluk geliştirilmiştir. Çağdaş İslâm hukuku araştırmalarında da klasik fıkıhtaki âkilenin sorumluluğu, fâili bulunamayan cinayetlerde kasâme usulüne göre ölünün bulunduğu mahalde oturanların veya o mahal sahiplerinin sorumluluğu, öldürülen ve sorumsuz herhangi bir yolla bulunamayan kimselerin diyetlerinden beytûlmâlin sorumluluğu, borcunu ödeyecek kadar malı olmadan ölen kimsenin borçlarından yine beytûlmâlin sorumluluğu gibi sorumlulukların modern hukuktakine benzer fikrî temellere dayandığı ve kanun koyucunun aynı ilkeleri dikkate alarak ihtiyaç halinde yeni sebep sorumlulukları oluşturabileceği belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, VI, 371; Mecelle, md. 19, 20; Zahit İmre, *Doktrinde ve Türk Hukukunda Kursusuz Mesuliyet Halleri*, İstanbul 1949, s. 8, 50-55; Haluk Tandoğan, *Türk Mesuliyet Hukuku (Akid ve Akdî Mesuliyet)*, Ankara 1961, s. 1-49; R. Pound, *Medhal ilâ felsefeti'l-kânûn* (trc. Salâh Debbâğ), Beyrut 1967, s. 87-125; Ali el-Haffif, *ed-Damân fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire 1971, I, 46; Kenan Tunçomağ, *Türk Borçlar Hukuku*, İstanbul 1976, I, 36-40, 426-607; H. Deschenaux – P. Terrier, *Sorumluluk Hukuku* (trc. Salim Özdemir), Ankara 1983, s. 1-7; Süleyman Muhammed Ahmed, *Damânü'l-mütlefat fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire 1985, s. 29-72; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Fi'lü'd-dâr ve'd-damân fih*, Dimaşk 1988, s. 22-23; Mustafa Reşit Karahasan, *Sorumluluk ve Tazminat Hukuku*, İstanbul 1989, I, 57-59; Ahmet Akman, *İslâm Hukukunda Akdî Mesuliyetten Doğan Tazminat* (doktora tezi, 1992), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 155, 157; Selâhattin Sulhi Tekinay v.dğr., *Tekinay Borçlar Hukuku: Genel Hükümler*, İstanbul 1993, s. 474-491; M. Ahmed Sirâc, *Damânü'l-udûân fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrut 1993, s. 64; Sulhi Dönmezer – Sahir Erman,

Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku, İstanbul 1994, I, 307-311; II, 143; Rahmi Yaran, *İslâm Hukukunda Borçlunun ve Alacaklının Temerrüdü* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 118-176, 241; Nuri Kahveci, *İslâm Borçlar Hukukunda Tazminat* (doktora tezi, 1998), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1-78; Fikret Eren, *Borçlar Hukuku: Genel Hükümler*, İstanbul 2003, s. 444-541; Kemal Yıldız, *İslâm Sorumluluk Hukuku: Akid Dışı Sorumluluk*, İstanbul 2005, s. 28-34, 73-76, 93-99, 167-168; Hüseyin Esen, *İslâm'da Suç ve Ceza: İslâm Hukukunda Cezaî Sorumluluk*, İzmir 2006, s. 39-40, 101-150; Mehmet Akif Aydın, "Eski Hukukumuzda Bir Haksız Fiil Türü Olarak İtlâf", *Hukuk Araştırmaları*, V/1-3, İstanbul 1990, s. 67-85; a.mlf., "İslâm Hukukunda Gasp", *İTED*, IX (1995), s. 163-220; G. S. Masoodi, "Criminal Liability at Islamic and Western Laws (Parallel and Distinctive Features)", *Islamic and Comparative Law Quarterly*, X-XI, New Delhi 1990-91, s. 1-16; Nihat Dağın, "Cezaî Sorumlulukta Kast", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 10, Samsun 1998, s. 207-247; R. A. Duff, "Responsibility", *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London 1998, VIII, 290-294; Mustafa Çağrı, "Mesuliyet", *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (ed. İbrahim Kâfi Dönmez), İstanbul 2006, III, 1298-1300. KEMAL YILDIZ

SOSYALİZM

Sosyalizm (Fr. socialisme), özel mülkiyetin ve gelir dağılımının, fertlerin sadece kendi menfaatlerini korumaları suretiyle veya kapitalizm şartlarında piyasa güçlerinin serbest işleyişi yoluyla belirlenmeyip toplumun denetimine bağlı tutulduğu toplumsal örgütlenme sistemine ve ideolojisine verilen addır. Özel mülkiyet, piyasa ekonomisi ve kâr esasına dayanan kapitalizme bir tepki olarak doğan sosyalizm sermaye sahipleriyle işçiler arasındaki eşitsizliği, servet ve refah farklarını ortadan kaldırma iddiasındadır. Sosyalizmde üretim araçlarının toplumun mülkiyetine geçmesi ve özel mülkiyet yerine kolektif mülkiyetin oluşturulması, toplumda sınıf farklılıklarının ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır. Sosyalizmin savunduğu bazı fikirleri bütün düşünce tarihinde bulmak mümkünse de modern şekliyle sosyalizmi bunların ürünü saymak yanlıştır. Bununla birlikte sosyalist düşüncüyü savunanlar kavramın kökenini Eflâtun'a kadar götürerek bütün hak aramalarını ve adalet isteklerini bu ideolojiye mal etmeye çalışmışlardır.

Siyasal bir ideoloji olarak sosyalizmin formüle edilmesi süreci, Fransa'da Napolyon döneminin sona erdiği 1815 yılı ile Karl Marx'ın *Komünist Manifesto*'sunu kaleme aldığı ve bütün Avrupa'da liberal-mil-

liyetçi devrimlerin yapıldığı 1848 yılı arasını kapsar. 1789 Fransız İhtilâli, Batı Avrupa'daki eski mutlakiyetçi rejimlerin yıkılarak liberal demokrasi ve endüstrileşme döneminin başlaması için önemli dönüm noktalarından birini oluşturdu. Bu süreç içinde belirleyici sosyal sınıf olarak burjuva aristokrat sınıfın yerini aldı, "toprağa bağlı kölelik" anlamına gelen serflik sisteminin ilga edilmesi sonucu çok sayıda köylü fabrikalarda çalışmak üzere şehirlere göç etti. Bu yeni dönemde işçilerin hayat ve çalışma şartları ise kölelik döneminden daha iyi değildi. Fransız İhtilâli ve sanayi devrimi neticesinde siyaset ve endüstri alanında gerçekleştirilen reformlar Avrupa'da yeni bir sosyal, siyasal ve ekonomik sistem ortaya çıkardı. Kapitalist üretim tarzı işçi sınıfı için bir dizi adaletsizlik ve haksızlığı beraberinde getirdi; bu da işçi sınıfının örgütlü siyasî bir güç olarak meydana çıkmasına yol açtı.

Ortaya çıkış, yükseliş ve etkisini yitirme dönemlerinde sosyalizmin coğrafyaya göre gelişmesi farklı oldu. Sosyalizmin İngiltere'deki gelişmesi sanayi devriminin yarattığı sosyal ve ekonomik sonuçlara dayalı olup genelde işçi kitlelerine göre şekillendi. Kıta Avrupası'nda ise toplumun genel meselelerine uygulanacak düşüncelerin geliştirilmesi şeklinde ortaya çıktı. İngiliz sosyalizmi ekonomik sorunlara yönelen pratik bir çözüm karakteri taşıırken Fransız sosyalizmi hürriyet, adalet, eşitlik, demokrasi gibi ihtilâlin getirdiği ideal kavramlar etrafında şekillendi; sanayileşme ve hızlı sosyal değişimin bozduğu değerlere yeniden dönme idealini dile getirdi. Sosyalizmin öncüsü kabul edilen Fransız yazarları Henri de Saint Simon (ö. 1825) ve Charles Fourier'nin (ö. 1837) fikirleri ütöpik olarak görülmekle birlikte sonraki sosyalistleri de büyük ölçüde etkiledi. Robert Owen de (ö. 1858) bu fikrin İngiltere'deki öncülüğünü yaptı. Sosyalist düşüncenin önemli şahsiyetlerinin başında gelen Karl Marx klasik Alman felsefesini, Fransız sosyalizmini ve İngiliz siyasal düşüncesini bir araya getirerek kendi sosyalizm anlayışını oluşturdu. Önceki sosyalist düşünceleri hayalci (ütöpist) diye nitelleyen Marx'ın, arkadaşı Friedrich Engels'le birlikte "Hegel'in felsefesini düzelterek" ortaya koydukları sosyalizme bilimsel sosyalizm adı verilir. Anılan düşünürlerin tarihî maddecilik ve diyalektik teorisine dayanan bu teoride üretim araçlarının kamu mülkü olduğu ve tarihsel olarak kapitalizmden sonra kaçınılmaz şekilde sosyalizmin geleceği iddia edilmekte, bilimsel

sosyalizmin, toplumsal gelişmeyi belirleyen objektif yasalarının bilinip tanınmasına dayanan bir düzen olup insanlığın en mutlu aşaması olan komünizme geçişin son evresini temsil ettiği savunulmaktadır.

Avrupa'da ilk sosyalist partiler 1860'lı yıllarda kuruldu. Üretim araçlarını kamulaştırma ve sınıfsız bir toplum ortaya çıkarma isteğinde birleşen bu partiler amaca ulaşmada izlenecek metot ve devrimden sonra devletin varlığı gibi konularda birbirinden ayrılır. İhtilâlcı sosyalistlere göre iktidar ancak şiddet yoluyla alınır ve ardından proletarya diktatörlüğü kurulur. Reformcu sosyalistlere göre ise sosyalistlerin iktidara gelmesi için meşrû yollar açıktır. Bazısına göre zenginliklerin kişiler arasında yeteneğe göre dağıtılacağı sosyalist ülkede devlet yerinde kalacak, bazısına göre sosyalist devlet devrimin sadece ilk evresi olacak, ikinci evrede ise zenginliklerin kişiler arasında ihtiyaca göre dağıtılacağı komünist toplumu gerçekleştirmek için devlet yavaş yavaş kaldırılacaktır. Sosyalistlerin Paris'teki başarısız ihtilâl girişimi (1871), Marx'ın sosyalizme giden tek yolun spontane ve isyancı bir devrim olduğuna dair görüşlerini gözden geçirmesine ve gelişmiş demokratik siyasî sisteme sahip toplumlarda barışçı bir şekilde sosyalizme geçişin mümkün olduğu fikrini benimsemesine yol açtı. Marx'ın felsefesindeki bu çelişki, sonraki komünistler ve sosyal demokratlara devrim süreci konusundaki görüş farklılıklarını meşrulaştırma fırsatı verdi.

Dünyadaki ilk sosyalist devrim 1917'de Vladimir İlyich Lenin liderliğinde Rusya'da gerçekleşti. Bu devrimden sonra Bolşevikler'in 1919'da III. Enternasyonal'i (Komünist Enternasyonal / Komintern) kurmaları ve kısa sürede kontrollerine geçirmeleri, üyelik için katı kurallar dayatmaları sosyalistlerle komünistleri birbirinden iyice uzaklaştırdı. Almanya'da nasyonal sosyalizmin, İtalya'da faşizmin iktidara gelmesi de III. Enternasyonel'i olumsuz etkiledi. İhtilâlcı Marksist-Leninist çizgi Avrupa'da fazla rağbet görmedi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra sosyalizm her ne kadar kendi içinde bölünmüşlüğüne sürdürdüysede Doğu Avrupa ülkelerinde, Uzakdoğu'da, Latin Amerika'da ve pek çok üçüncü dünya ülkesinde iktidara gelme imkânı buldu. Çin Halk Cumhuriyeti'nin komünistleşmesi, sosyalizmin uluslararası gelişmesinde önemli rol oynamakla birlikte Sovyetler Birliği ile çatışma noktasına gelmesi sosyalizmi yeni bir bölünme ile kar-

şı karşıya getirdi. Doğu Avrupa ülkelerindeki sosyalizm uygulaması Sovyetler'in denetiminde kalırken Batı Avrupa'daki sosyalist partiler Marx'ın ihtilâlcı sosyalist çizgisinden uzaklaşarak demokratik yöntemleri benimsediler.

XX. yüzyıl, toplumsal bir teori olarak sosyalizmin siyasal pratiğe dökülüp uygulanmaya çalışıldığı bir dönem oldu. Toplumsal denetimin tanımına ve uygulanma şekline bağlı olarak ütöpik sosyalizm, bilimsel sosyalizm, ihtilâlcı sosyalizm, reformcu sosyalizm, liberal sosyalizm, demokratik sosyalizm gibi birbirinden farklı çok sayıda sosyalizm anlayışı gelişti. Ayrıca ırk, din ve coğrafyaya bağlı sosyalizm türleri ve uygulamaları ortaya çıktı: Arap sosyalizmi, Afrika sosyalizmi, İslâm sosyalizmi, hristiyan sosyalizmi gibi. Hitler'in ve onun günümüzdeki takipçilerinin ideolojisine de nasyonal sosyalizm denmektedir. Sosyalist-komünist rejimlerin hemen hepsi 1980'li yılların sonunda birbiri ardına dağılarak tasfiye oldu. Bunda, sosyalizmin toplumsal beklentilere cevap verememesinin yanında sosyalist-komünist rejimlerin insanları bir arada tutacak mânevî esasları yok etmesi ve insanları totaliter bir siyasî rejimin memurları haline getirip ahlâkî bir özne olmaktan çıkarması da önemli rol oynadı.

İslâm Ülkeleri ve Sosyalizm. Sosyalizm teriminin karşılığı olarak Arapça'da **iştirâk** (karışmak, ortak olmak) masdarından **iştirâkiyye** kelimesi türetilmiştir. Lübnanlı ansiklopedist Butrus el-Bustânî 1871'deki Paris komünü için **iştirak** kelimesini, sosyalist parti için "hizbül-**iştirâk**ül-**âm** fî'l-mâl ve'l-emlâk" ifadesini kullandı. **İştirâkiyye** kavramı sosyalizmin karşılığı olarak 1890'lı yıllarda **el-Muktefat** ve **el-Hilâl** dergilerinde çıkan makalelerle Cemâled-dîn-i Efgânî'nin 1892-1897 yıllarında yazdığı yazılardan sonra tanındı (Hanna, LVII/1 [1967], s. 24; Wahba, X [1990], s. 51 vd.). Fakat dönemin konuyla ilgili yazıları incelendiğinde başlangıçta bir kavram kargaşası yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede sosyalizm kelimesinin Arapça karşılığı olarak bazan **ictimâiyye** tercih edilirken **iştirâkiyye** de komünizmi ifade etmek için kullanıldı (Aliyyüddin Hilâl, s. 51-54). Daha sonra komünizm karşılığı olarak **şüyûiyye** yerleşti. Türkçe'de ise XX. yüzyıl başlarından itibaren sosyalizm terimi kullanıldı. Fakat İslâm ülkelerinin çoğunda komünizmin yasaklanması ve yasalarda bu siyasî akımı benimseme, övme vb. fiiller hakkında ağır ceza hükümlerinin yer alması sonucu sosyalizm / sosyalist kelime-

leri bazan komünizm / komünist kelime-lerine paravan olarak kullanıldı.

Osmanlılar'da ve Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Gelişmesi. Bir İngiliz seyyahın 1848'de İzmit Valisi Osman Bey'in kendisine Paris'te yeni neşredilen sosyalist bir bildiri gösterdiğini şaşırarak ifade etmesinden (Farlane, II, 430) hareketle Osmanlı siyasetçi ve aydınlarının bütün Avrupa'yı etkisi altına alan 1848-1849 devrimlerini yakından takip ederken sosyalist fikirlerle de tanışmış oldukları söylenebilir.

1871'deki Paris komünü hakkında İstanbul, Kahire ve Lübnan'da yayımlanan gazete ve dergilerde haberler çıktığı gözlenir. Bu komüne katılan Mehmed, Nûri ve Reşad adlı üç Türk yurda döndükten sonra gözlemlerini kaleme aldılar (aş. bk.). XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında sosyalist fikirler Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde yaşayan azınlıklar arasında yayılmaya başladı. Bunda Avrupa'dan ve Rusya'dan gelen yahudi göçmenlerin de etkisi vardı. Osmanlılar'da sosyalistlerin ilk teşkilâtlandıkları yer Selânik oldu. 1908 Meclis-i Meb'ûsânı'na merkezi Selânik'te bulunan Federal Halk Partisi temsilcileri olarak katılan milletvekillerinden Dimitri Vlahof ve Zohrap efendiler kendilerinin sosyalist olduklarını söyleyen ilk kişiler arasında yer alır. "İştirakçi" lakabıyla tanınan Hüseyin Hilmi de ihtilâlden hemen sonra İstanbul'da *İştirâk* dergisini çıkarmaya başladı. Bu dergi etrafında toplananlar Eylül 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurdular ve sürekli İttihat ve Terakkî'nin baskısı altında kaldılar. Refik Nevzat 1911'de bu partinin Paris şubasını açtı. 1913'te Ocak ayındaki Bâbüâlî Baskını'ndan ve hazıranda Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra Hüseyin Hilmi Anadolu'ya sürüldü. I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nde radikal sosyalizmin önde gelen savunucusu, bir süre İttihat ve Terakkî'nin danışmanlığını da yapan Rus yahudilerinden Parvus lakaplı Alexander Israel Helphand oldu. Parvus, millî bir burjuvazinin doğmasını sosyalizmin ön şartı saydığından İttihatçılar'ın millî iktisat oluşturma gayretlerini destekliyordu. 1917 Bolşevik İhtilâli, Türkiye'de sosyalizm yanlısı düşüncelerin cazip hale gelmesinde etkili oldu. İhtilâlin önderlerinden Tatar asıllı müslüman Mîr Said Sultan Galiyev de önceleri etkin bir şekilde "sosyalist turan" düşüncesinin Asya'daki Türkler ve müslümanlar arasında yayılması için çaba gösterdi. Fakat sonradan proletarya diktatörlüğünün sömürge altındaki halklara bir fayda getirmeyeceği fikrine

vardı. 1923'te Rus Komünist Partisi'nden çıkarıldı ve daha sonra Stalin rejimi tarafından idam edildi.

İstanbul'da 1918'de mütarekenin yapılması sosyalistler açısından bir hareketliliği beraberinde getirdi. Hüseyin Hilmi, İngiliz işgali altındaki İstanbul'a dönerek 1919'da Türkiye Sosyalist Fırkası'nı kurdu ve *İdrak* gazetesini neşretmeye başladı. I. Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan bazı Türk sosyalistleri, Berlin'de Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nı kurarak *Kurtuluş* dergisini neşrettiler. Türkiye'ye döndüklerinde de aynı isimle bir parti kurdular. Şefik Hüsnü (Değmer) onlara katılarak Türkiye'deki Moskova yanlısı ilk Marksist partinin kurulmasında etkin rol aldı. *Kurtuluş* dergisinin Mart 1920'de kapatılmasından sonra 1921-1925 arasında *Aydın-lık* dergisi neşredildi. Millî Mücadele sırasında Anadolu'da çeşitli isimler altında bazı sosyalist hareketler ortaya çıktı. 1920 yılında kurulan Yeşil Ordu Cemiyeti, Bolşeviklik'le İslâmiyet'i bağdaştıran bir nizam-nâme hazırladı. Çerkez Ethem *Seyyâre-i Yeni Dünya*, Yunus Nadi de *Anadolu'da Yeni Gün* isimli gazeteleri çıkarak sosyalist ve İslâmî görüşlerin karışımından oluşan yayınlar yapıyorlardı. Ekim 1920'de Türkiye Komünist Partisi, Aralık 1920'de Türkiye Halk İştirâkiyun Fırkası kuruldu. Bu partinin ileri gelenleri aynı zamanda Moskova'ya bağlı gizli Türkiye Komünist Partisi (TKP) üyeleri idi. Türkiye Komünist Partisi İdil-Ural, Kırım, Türkistan ve Azerbaycan'da da teşkilâtlanmak için büyük gayret sarfediyordu. Türkiye Komünist Partisi'nin lideri olan eski İttihatçılar'dan Mustafa Suphi 1914'te Rusya'ya kaçtı, Ocak 1921'de Türkiye'ye dönüşünde arkadaşlarıyla birlikte öldürüldü.

Cumhuriyet'in ilânından sonra kurulan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın tek başına siyasî hayata hâkim olmasıyla sosyalist hareketler bir durgunluk devri yaşadı. Mart 1925'te çıkarılan Takrîr-i Sükûn Kanunu ile hükümetin bütün muhalefeti yasaklamasının ardından bazı komünist hareketler faaliyetlerine Türkiye dışında ve yer altında devam etti. 1920'li ve 1930'lu yıllarda büyük ölçüde komintern etkisi altında gelişen Türkiye'deki sosyalist hareketin kısmen bunun dışına çıkmak için çaba gösterdiği görülür. 1932'de neşredilmeye başlanan *Kadro* dergisi etrafında oluşan ve aynı adı taşıyan grup resmî ideolojiye yakınlaştıkları intibabını uyandırarak Türk milletçiliğini destekleyen bir görüntü kazandı ve bazı doktrinlerini o sırada tek parti konumunda olan Cumhuriyet Halk Fırka-

sı'na kabul ettirme girişiminde bulundu. 1945'te çok partili döneme geçildikten sonra çeşitli isimler altında kurulan sosyalist-komünist eğilimli partiler ya sıkıyönetim tarafından kapatıldı ya da ilgisizlik yüzünden dağıldı. Gerek sosyalizmin halk tarafından ilgi görmemesi, gerekse sosyalist statüyle faaliyete geçen partilerin yargı ve diğer karar mercileri tarafından komünist statüsünde ele alınarak faaliyetten men edilmesi üzerine başlayan ikinci durgunluk dönemi 1960'a kadar sürdü.

1960 ihtilâli sosyalist-komünist hareketlerin gelişip yaygınlaşması için uygun bir zemin hazırladı. Özellikle 1961 anayasasının bazı hürriyetleri genişletmesi neticesinde çeşitli isimler altında örgütlenme imkânı buldular. Bu dönemde sol içerikli çok sayıda kitap ve dergi yayımlandı. Aralık 1961'den itibaren neşredilmeye başlanan *Yön* dergisi sosyalist aydınlar için bir platform oluşturdu. Sosyalist düşüncenin bu dönemde revaçta olmasında Türkiye'nin iç siyaseti kadar dışındaki olaylar da etkili oldu. Emperyalist güçlere karşı bağımsızlık mücadelesi veren ülkelerde bağımsızlık sonrasında sosyalizm devlet politikası haline getirilmiş, sosyal adaletin sağlanması için devletçi bir tavır sergilenmişti. 1970'li yıllara gelindiğinde sosyalist hareket kendi içinde bir bölünme yaşadı. Legal ve illegal çok sayıda örgüt çatısı altında toplanan taraftarlardan epeyce bir kısmı Türkiye'de sosyalist / komünist bir devrimin gerçekleşmesi için şiddet, silâhlı eylem ve darbe girişimi dahil her türlü yola başvurmaktan kaçınılmaması gerektiğine inanıyor ve buna yönelik eylemlerde bulunuyordu. 1980'den sonra bütün siyasî partiler kapatılırken sosyalist-komünist çizgideki partilerin de faaliyetlerine son verildi. 1982 anayasası sosyalist düşünce ve eğilimlere bağlı partilerin kurulmasına imkân tanımayla birlikte bunlar etkin bir halk hareketine dönüşemedi. 1980'li yılların sonunda sosyalist-komünist ülkelerde meydana gelen siyasal değişiklikler, özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılması Türkiye'deki sosyalist hareketleri de olumsuz etkiledi; çok sayıda sosyalist yazar ve düşünürün sonradan liberal bir tavrı benimsediği gözlemlendi.

Arap Dünyasında Sosyalizm. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin Arap eyaletlerinde yavaş yavaş sosyalist düşüncenin tutunmaya başladığı görülür. Suriye asıllı hristiyan yazarların Beyrut ve Kahire'de çıkardıkları *el-Muktefat* ile *el-Hilâl* dergilerinde sosyalizmi tanıtan ve eleştiren ilk yazılar yayımla-

landı (bk. bibl.). Tanınan ilk sosyalistler Suriye kökenli hristiyan doktor Şiblî Şümeyyil, Nikûlâ Haddâd, Emîn b. Fâris er-Reyhânî ve Ferah Antûn'dur. Bunlardan XX. yüzyıl başlarında Amerika'ya göç eden son üçü, 1910'da Ferah Antûn'un Kahire'deyken yayımladığı *el-Câmi'atü'l-'Osmâniyye* dergisini *el-Câmi'a* adıyla günlük gazete halinde neşretmeye başladı. Bu gazete sosyalist Araplar tarafından yayımlanan ilk yayın organı olarak bilinmektedir. I. Dünya Savaşı yıllarında Mısır'da Selâmî Mûsâ ve Mustafa Haseneyn el-Manşûrî sosyalist fikirleri savunan ilk kitapları neşrettiler (*el-İştirâkiyye*, Kahire 1913; *Târîhu'l-mezâhibi'l-İştirâkiyye*, Kahire 1915). Sosyalist fikirlerin yayılmasında İngiliz işgali altındaki Mısır'a göç ederek burada çalışan işçilerin ekonomik ve sosyal menfaatlerini korumak amacıyla sendikalar etrafında toplanmaları etkili olduğu kadar Rusya'daki Bolşevik İhtilâli ve III. Enternasyonal'in kuruluşu da önemli rol oynadı. İştirâkiyye, şüûbiyye ve ibâhiyye terimleri sosyalist-komünist fikirler arasındaki farklılıklara dikkat çekmek için kullanılmaya başlandı. Arap ülkeleri birbiri ardına Avrupalı devletlerin işgalinden kurtulurken buralardaki siyasî hareketlerde de canlanma görüldü. Mısır, Irak ve Lübnan'da ilk sosyalist-komünist partilerin kuruluşu 1920'li yılların başlarına rastlar. 1930'lu yıllarda Avrupa'da nasyonal sosyalist-faşist görüşlerin revaçta olmasına paralel biçimde Arap ülkelerinde de milliyetçi-sosyalist hareketler isimlerini duyurmaya başladı.

II. Dünya Savaşı'nın başlarında Arap düşünürleri arasında Arap sosyalizmi kavramı oluşturulmaya başlandı. 1940'lı yılların başlarında Suriye henüz Fransız işgali altındayken Mişel Eflâk ve Selâhaddin Bî-târ tarafından temelleri atılan Baas Partisi (Hizbû'l-Ba'si'l-Arabî) ideoloji açısından Arap sosyalizmini benimsedi. Birlik, özgürlük ve sosyalizm şeklinde ifade edilen Baas Partisi'nin sloganı ebedî misyonu olan bir tek Arap milleti oluşturmaktı. Buradaki birlik Arap milletinin birliğini, özgürlük emperyalizm ve siyonizmden özgür olmayı ve sosyalizm, karma ekonomi tarafından desteklenen devlet öncülüğündeki ekonomik kalkınmaya yönelik genel bir amacı ifade eder. Baasçılık tek bir Arap milleti olduğu, bunun önce Osmanlılar, daha sonra Avrupa ve Amerikan emperyalizmi ve siyonizm tarafından sunî şekilde bölündüğü tezine dayanan "panarap" milliyetçiliğinin bir çeşididir. Baas Partisi 1953'te Ekrem Havrânî'nin kurduğu

Arap Sosyalist Partisi'yle birleşerek Hizbû'l-ba'si'l-Arabî el-İştirâki adını aldı. 1963'te Suriye'de askerî darbeyle yönetimi ele alan Baas Partisi'nin iktidarı halen devam etmektedir. Baasçılık Irak'a ilk defa 1951'de geldi. Aynı yıllarda komünizm de etkisini hissettirmeye başlamıştı. 1950'li yılların sonunda siyasetçiler Baasçı ve komünist olmak üzere iki kutba ayrıldı. 1963'te iktidara gelen Baasçılar kısa bir süre sonra uzaklaştırıldı. 1968'de yönetimi tekrar ele geçirdiler. Irak'taki Baas iktidarı, 2003 yılında Saddam Hüseyin'in Amerikan işgal güçleri tarafından devrilmesiyle sona erdi.

Mısır'da 1952'de krallığı yıkarak yönetimi devralan Hür Subaylar başlangıçtaki ideoloji boşluğunu zamanla Arap milliyetçiliğiyle iç içe olan bir Arap sosyalizmi ile doldurdular. Cemal Abdünnâsır'ın 1950'li yıllarda bazı alanlarda devletleştirmeyi tamamlamakla birlikte Mısır'da sosyalist bir sistem kurma çabaları 1960'lı yılların başlarında hız kazandı. En önemli devletleştirme kanunları 1961-1963 arasında çıkarıldı. Abdünnâsır hükümeti tarafından 1962'de yürürlüğe konan anayasa hükmündeki mîsâk (Mîsâku'l-ameli'l-vatanî) Arap sosyalizmi ideolojisinin en önemli belgesi olarak tarihe geçti. Belgede siyasal ve sosyal hürriyetin ikisi de gerçekleştirilmesi gereken eşit hedefler diye görülmüyordu. Abdünnâsır döneminin en önemli siyasî hareketi olarak 1962'de kurulan Arap Sosyalist Birliği kısa sürede örgütlendi. Parti yönetimindekilerin Marksist çizgiye yakın kimseler olmasına rağmen Abdünnâsır hiçbir zaman komünist olduğunu söylemedi. Abdünnâsır'ın Marksizm-Leninizm'in din düşmanlığından yüz çevirmesi başta Ezher ulemâsı olmak üzere dindar kesimle anlaşabilmesi için bir zemin oluşturdu. Arap sosyalizmini tamamlayacak veya ona bir alternatif teşkil edecek şekilde bir İslâm sosyalizmi formüle edilmeye çalışıldı. Bu tür çalışmalar hükümetin yeni başlattığı bir dizi ekonomi politikasının meşrulaştırılmasında işe yaradı (Görgün, s. 179). Abdünnâsır'a nisbetle Nâsırcılık adını da alan Arap sosyalizmi kısa sürede pek çok Arap ülkesini etkisi altına aldı. Ancak Abdünnâsır'ın yerine geçen Enver Sedat selefinin uygulamalarından vazgeçti. Tek parti numundaki Arap Sosyalist Birliği'ni kapatarak çok partili bir sisteme geçti. Ekonomide açılma politikaları çerçevesinde sosyalist sistemin yerini kapitalist sistem aldı.

Libya'da Muammer el-Kaddâfi, 1969'da bir darbeyle iktidarı ele geçirdikten sonra ilk etapta ideolojik babası yerine koy-

duğu Abdünnâsır'ın yolundan gitti. Daha sonra kendi teorisini oluşturma çabalarına girişerek bunları 1975'te üç ciltlik "Yeşil Kitap"ta yayımladı. Burada yer alan üçüncü enternasyonal teorisi (üçüncü yol) kapitalist ve komünist bloka karşı bütün dünyayı birleştirmeyi hedeflemekteydi. Kaddâfi, sosyal adaleti sağlamak ve sınıflar arası farklılıkları ortadan kaldırmak için sosyalist uygulamayı, grup ve parti sömürücülüğüne karşı parlamentoyu kaldırıp halk komiteleri aracılığıyla halk iktidarını kurmayı, uluslararası alanda barış içinde bir arada yaşama ilkesine bağlı kalarak bağımsızlık ve tarafsızlığı korumayı, bu yolda ilerlerken bilimin temelini oluşturan Kur'an'a uygun davranmayı öneriyor, teoriyi gerçekleştirecek gücün İslâm'ın gerçek koruyucusu olan Arap milletinin birliği tarafından sağlanacağına inanıyordu.

Fransız işgali altındaki Cezayir ve Tunus'taki sosyalizm önce Fransa'da eğitim gören yerli aydınlar arasında moda oldu. Cezayirli sosyalistler daha sonra Fransız işgaline karşı 1954'te oluşturulan Cebhetü't-tahrîrî'l-vatanî (Front de Libération Nationale [FLN]) içinde yer aldılar. Cezayir zorlu mücadelelerden sonra 1962'de bağımsızlığına kavuştu. Devlet başkanlığına getirilen Ahmed b. Bellâ, İslâm ve sosyalizmin bağdaşabileceğini belirterek bir dizi sosyalist uygulamayı başlattı. Cezayir sosyalizminde öne çıkan üç kavram İslâmiyet, milliyetçilik ve sosyalizm oldu. Bellâ'yı 1965'te bir askerî darbeyle deviren Hüvârî Bû Medyen, 1971'de sosyalist bir devrim gerçekleştirecek pek çok alanda devletleştirme yoluna gitmekle birlikte dindar kesimden büyük tepki gördü.

Tunus 1956'da Fransız işgalinden kurtulduktan sonra 1960'lı yıllarda sosyalist düzene geçti. Fransa'da eğitim görmüş olan Habîb Burgiba uzlaşmacı siyasetten vazgeçerek sosyalist düzenlemeler yaptı. Bu arada İslâm aleyhtarı bir yol izlemekten çekinmedi. Düstûr Partisi'nin adını Sosyalist Düstûr Partisi olarak değiştirdi. İslâm dünyasının en eski eğitim kurumlarından olan Zeytûne Üniversitesi başta olmak üzere dinî eğitim kurumlarını kapattı, kendisine muhalefet eden çok sayıda insanı hapsedti. 1950 ve 1960'lı yıllar boyunca Sudan ve Güney Yemen'de de sosyalist-komünist hareketler ortaya çıktı. Güney Yemen'de İngiliz işgal kuvvetlerinin 1967'de ülkeyi terkmesinden sonra Marksist bir rejim idareyi eline geçirdi. 1990'da Güney ve Kuzey Yemen'in birleşmesinden sonra komünistlerin buradaki iktidarı sona erdi.

1960'lı yıllarda işgalden kurtulan Arap ülkelerinde sosyalizmin yaygınlaşmasının arka planında çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bunlar arasında sosyalizmin İslâmcı ve seküler aydınlar arasında bir tür moda haline gelmesi, yabancı siyaset ve siyasi fırsatçılık ilk sırada gelen sebepler diye sıralanabilir. Sovyetler Birliği'nin 1950'li yıllarda süper güç olarak dünya siyasetinde yer alması pek çok Arap liderinin dış politika konusunda Moskova'nın tesiri altında kalmasına yol açtı. Çift kutuplu dünyada Batılı devletlerin sömürge ve yeni sömürge dönemi işgal kuvvetleri olarak Asya ve Afrika'daki ülkelerden yeni çekilmiş olmaları, bu ülkelerdeki siyasi tabakaların sosyalizme yönelmelerini hızlandıran başka bir sebep oldu. Ayrıca pek çok Arap lideri, sömürge altında ezilmiş ülkeleri ekonomik yönden ayağa kaldırmanın ve sosyal adaleti sağlamanın en hızlı yolunun devlet tarafından planlanıp yönetilen bir ekonomi olduğuna da inanmıştı. Fakat genellikle tek partinin hâkim olduğu yönetimler kısa sürede baskıcı rejimlere dönüştü. İçeride kendi halklarına karşı baskıcı bir tavır takınan sosyalist rejimler dış politikada Amerika ve Batı blokuna karşı sosyalist Doğu blokuyla bütünleşmeye çalıştı. Arap dünyasındaki bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak için çeşitli gruplaşma denemelerine girişilmekle birlikte başarılı olunamadı. Suriye-Mısır (1958), Libya-Birleşik Magrib (1969), Libya-Mısır-Sudan (1970), Libya-Suriye (1971) ve Libya-Mısır (1973) arasındaki birleşme çabaları buna örnek olarak gösterilebilir. Osmanlı sonrası İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde etkin olan sosyalizmin, sonuçta Batı karşıtı gibi görülmele birlikte İslâm kültür ve medeniyetini etkisiz kılan bir modernleştirme ideolojisi şeklinde kullanıldığı söylenebilir. Fikrî olarak sosyalizme taraftar olanlar onu modernleştirme ideolojisi olarak kullanmayı, bir tür kalkınma stratejisine dönüştürmeyi umdular. Buna karşılık o güne kadarki sosyalist pratikleri takip edenler bu konuda daha dikkatli bir tavır sergilemeyi tercih ettiler.

Diğer İslâm Ülkelerinde Sosyalizm. Sosyalist-komünist fikirlerin Farsça konuşulan bölgelere girişi diğer İslâm coğrafyasıyla aynı döneme rastlar. İran'da 1906-1911 yılları arasında gerçekleşen anayasal devrim ve 1917 Bolşevik İhtilâli buradaki siyasi hayatı etkileyen en önemli faktörler oldu. XX. yüzyılın başlarında ilk sosyalist partinin (Fırka-i İctimâiyyûn-i Âm-miyyûn-i İrân) kurulmasından sonra I. Dünya Savaşı sırasında Fırka-i Adâlet kuruldu.

Fakat sosyalist-komünist hareket kendisini asıl 1942'de İngiliz-Rus işgali altındaki İran'da kurulan Tudeh Partisi'yle gösterdi. Tudeh Partisi, bundan sonra Ruslar'ın da yardımıyla İran siyasi hayatının en önemli faktörlerinden biri oldu. II. Dünya Savaşı'nın ardından Amerika Birleşik Devletleri'nin İran'daki nüfuzu ve askerî varlığının giderek güçlenmesi üzerine Tudeh Partisi ülkede şiddete başvurdu ve İran anarşisiyle karşı karşıya kaldı. Bir Tudeh üyesinin 1949'da şahı suikast düzenlemesi üzerine parti kapatılarak ülkede sıkıyönetim ilân edildi. Tudeh Partisi bundan sonra yer altında faaliyet göstererek İran'ın siyasi hayatını etkilemeye devam etti. 1977-1979 yıllarında İran devriminin hazırlık aşamasında çeşitli isimler altında organize olan sosyalist-komünist hareketlerin de etkisi oldu. Fakat devrimden sonra ve özellikle 1990'lı yıllarda iç ve dış etkenlerle siyasi sahadaki etkilerini kaybettiler.

Afganistan'da Nisan 1978'de komünist rejimin iktidara geçmesi Sovyetler Birliği'nin Aralık 1979'da Afganistan'ı işgalini de beraberinde getirdi. Bundan sonra ülkede on yıl süren bir savaş dönemi yaşandı. Sovyet birliklerinin 1989'da mücahid gruplarına karşı yenilgiye uğrayarak çekilmesinden sonra komünist rejim de devrildi. Afgan savaşı Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde en önemli faktörlerden biri oldu. Fakat Afganistan'daki iç savaş ortamı işgal sonrası da devam etti. 11 Eylül 2001 olayının ardından idare Amerika Birleşik Devletleri'nin başını çektiği uluslararası güçlerin (ISAF) kontrolüne girdi.

Modern İslâm Düşüncesinde Sosyalizm ve Eleştirisi. Sosyalizmin Batı'da etkin bir ideoloji olarak ortaya çıkmaya başlamasından sonra müslüman düşünürler başlangıçta çekingen davranmakla birlikte XX. yüzyıl boyunca bu ideolojiyi ele alan çok sayıda eser kaleme aldılar. İslâm dünyasında Marksist-komünist-sosyalist düşünce genellikle din karşıtı olarak ele alındı ve reddiyeler yazıldı. Bunların bir kısmı Kur'ân-ı Kerîm ve hadislere dayanan kitap ve makale tarzında olup bazısı fetva niteliği taşımaktadır. Reddiyelerin diğer bir kısmı da bu ideolojinin savunduğu sosyal, siyasal, ekonomik ve felsefî fikirleri inceleyerek bunların İslâm'la bağdaşamayacağını ortaya koymayı amaçladı. Allah inancını reddetmesi, evlilik ve aile bağlarını tahrip etmesi, özel mülkiyete karşı çıkması, toplumu sınıflara bölerek aralarında mücadeleyi zorunlu görmesi, dolayısıyla toplumda huzursuzluk ve anarşi ortamı oluşturması açılarından sosyalizm eleştirildi. İlk

kısımdaki reddiyeleri genelde din âlimleri kaleme aldı. Diğer bazı düşünür ve yazarlar ise Marksist-komünist düşünceyi eleştirirken bu ideolojiyi ortaya çıkaran siyasal, sosyal ve felsefî temellere indiler, sistemin kendi içinde yaşadığı çelişki ve tutarsızlıkları ortaya koymaya çalıştılar.

Osmanlı aydınları, 1865'lerde ilk defa Genç Osmanlılar cemiyetini kurdukları zaman Fransa'da ve Batı'da gelişen düşünce sistemlerini tanıma ihtiyacı hissettiler, sosyalizmi de o zaman tanıdılar. 1871'deki Paris komününe katılanlardan Reşad ve Nûri beyler Türkiye'ye döndükten sonra Nâmık Kemal'in *İbret* gazetesinde komün ve enternasyonalı öven yazılar kaleme aldılar. Nâmık Kemal de Paris komününü ve Reşad Bey'i savunan yazılar yazdı. Fakat komün ve onun taraftarları Osmanlılar'da genel itibarıyla büyük eleştiriyi aldı. Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa 25 Temmuz 1871'de yayımladığı *Emir-nâme-i Sâmî*'de onları tenkit etti (Cerrahoğlu [Kerim Sadi], *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 89). Komünist, sosyalist ve nihilist fikirleri İran'da ortaya çıkan Mezdekiyye ile karşılaştıran Cevdet Paşa'ya göre bunlar, ayrıntıda farklı görünseler de mülkiyette tasarruf hukukunu ve evlilik müessesesini kaldırdıkları için temelde birleşirler. Ona göre Haçlı seferleri sırasında hristiyanlar Mezdeki fikirlerle tanışarak bunları Avrupa'ya taşıdılar (Cevdet Paşa'nın makalesinin metni için bk. a.g.e., s. 99-103). 1876 sonrasında Osmanlı aydınları tarafından sosyalizm-komünizm ayrımı yapılarak her ikisine karşı farklı tavırlar geliştirildiği görülür. Şemseddin Sâmî, 1876'da *Tercüman-ı Şark*'ta Alman Sosyalist Partisi'nin tüzüğünün ilân edildiği Gotha programının şeriata uygun olduğunu ifade eder. Ancak *Kâmûs-ı Fransevî*'nin dördüncü baskısında (İstanbul 1312) sosyalizmi "silk-i sakim-i iştirâkiyyûn" diye tarif eder (Meriç, s. 161-162). Şemseddin Sâmî'nin bir süre mühürdarlığını yaptığı Sava Paşa da sosyalizmin İslâm'la bağdaşabileceğini ileri sürdü. Tanzimat ve Meşrutiyet döneminin önde gelen edebiyatçılarından Ahmed Mithat Efendi derinlemesine bilgi sahibi olmamakla birlikte materyalizm, nihilizm, anarşizm, sosyalizm, radikalizm gibi Batılı doktrinleri temeli din-sizliğe dayanan olumsuz "izm"ler oldukları gerekçesiyle eleştirir (Okay, s. 268-271).

Cemâleddîn-i Efgânî'nin düşüncesinde sosyalizm konusu çok açık değildir. Sosyalist (ictimâiyyûn), nihilist (ademiyyûn) ve komünist (iştirâkiyyûn) kavramlarını kullandığı *er-Red 'ale'd-dehriyyîn*'de bu öğre-

tilerin dehrî olduğunu, görüntüde zayıf, miskin ve fakir kesimlerin haklarını savun-
duklarını iddia etmekle birlikte aslında kan
döktüklerini, fitne ve fesat çıkardıklarını
ileri sürer (s. 57-58). Mahzûmî Paşa'nın
hazırladığı *Hâtîrât*'ta ise Batı'da ortaya
çıkan sosyalizmi dinî bir temeli olmadığı
gerekçesiyle eleştirir ve buna alternatif
olarak İslâm sosyalizmini ortaya koyar. Böy-
lece Efgânî XX. yüzyılda çok tartışılan bir
kavramın fikir babalığını yapar. İslâm sosya-
lizminin ilk defa Hulefâ-yi Râşidîn dö-
neminde uygulandığını ileri süren Efgânî
sahâbenin uygulamalarından örnekler ver-
ir. Ebû Zer el-Gıfârî'nin fikir ve davranış-
larını bu bağlamda zikretmesi daha son-
raki tartışmalar açısından yol gösterici bir
nitelik kazanmıştır (*Hâtîrât*, s. 177-190;
Hanna, LVII/1 [1967], s. 24-32; aş. bk.). II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte Selânik'te ya-
yın hayatına başlayan *İttihad ve Terakkî*
gazetesinin ilk sayısında "sosyalizm deta-
devlet sosyalizmi" ile "komünizm deta-
devlet komünizmi" ayırımı yapılarak ilkinin fay-
daları, ikincisinin kötülükleri sıralanır (Cer-
rahoğlu [Kerim Sadi], *Türkiye'de Sosya-
lizmin Tarihine Katkı*, s. 176-180). Bu ay-
rıştırma ve yapılan değerlendirmeler ile-
riki yıllarda İslâm âleminde yapılan sosya-
lizm-komünizm ayırımının öncüsü olması
açısından önemlidir.

1900'lü yılların başlarında sosyalist-kom-
ünist görüşlerin müslümanlar arasında
dikkate değer bir şekilde tartışılıp yaygın-
laşmaya başlaması üzerine ulemânın bu
gelişmelere karşı tavrı alma ihtiyacı his-
settiği görülür. 1917 Bolşevik İhtilâli'nin
müslümanlar arasında yankı bulmasından
sonra buna karşı ilk fetvayı verenlerden
biri Mısır Müftüsü Muhammed Bahîr ol-
du. Bahîr, 1919'da yayımladığı fetvada bol-
şevizmi bütün dinler gibi İslâm'ın hüküm-
lerini de çiğnediği, Allah'ın yasakladıkları-
nı, kan dökmeyi, başkalarının malını izinsiz
ele geçirmeyi emrettiği, namus ve ırza
saygısı olmadığı vb. gerekçelerle bu öğre-
tileri kabul edenleri kâfir ilân etti (Görgün,
s. 177). İsmail Hakkı İzmirli'nin de 1920'-
de benzer gerekçelerle sosyalizm ve kom-
ünizmi reddettiği görülür (*el-Cevâbü's-
sedîd*, s. 203). Emperyalizmi de doktriner
sosyalizmi de tenkit eden Muhammed İk-
bal'e göre Marx'ın *Das Kapital*'inde hu-
rafeler arasına gizlenmiş bazı hakikatler
bulunmakla birlikte yazar midede eşitlik
üzerinde ısrar etmekte, beyinde küfrü
taşımaktadır. Emperyalizm de mide ve be-
den çevresinde yükselmektedir; ikisi de
Allah'ı tanımaz, insanı aldatır (*DîA*, XXII,
21).

Seyyid Kutub ve Mevdûdî gibi İslâmî ha-
reketin önde gelen pek çok fikir adamı,
İslâm'ın sosyal adaletin tesisinde Batı ide-
olojilerinden alacağı herhangi bir şeyin ol-
madığı kanaatindedir. Mevdûdî'ye göre
sosyalizm fakirlerin kininin ve muhtaçla-
rın intikamının bir neticesidir (*İslâm ve
Muasır Nizamlara Göre İktisat Prensipleri*,
s. 49). Sezai Karakoç da İslâm ve sosyaliz-
mi bağdaştırmaya çalışanları eleştiren ya-
zarlardandır. Karakoç'a göre İslâm sosya-
lizmi diye bir şey olamayacağı gibi sosya-
lizm ve liberalizm de ne bir ekonomik ya-
pı şeması ne bir ekonomik sistem, hatta
ne de bir ekonomik doktrindir. Tarih için-
de oluşan İslâmî ekonomi sosyalizm, libe-
ralizm, komünizm ve kapitalizmle açıkla-
namaz. Çünkü İslâm insanı ekonomiye de-
ğil ekonomiyi insana bağlamıştır. Karakoç
ilk baskısı 1967'de yapılan *İslâm Toplu-
munun Ekonomik Strüktürü* adlı eserinde
(s. 18-25) kapitalizm gibi sosyalizmin de
bir süre denenip terk edileceğini söyler.

İslâm dünyasındaki ikinci bir grup düşü-
nür de sosyalizm ve komünizm arasında
bir ayırım yaparak buna göre tavır belir-
ledi. Farklı coğrafyalardan çıkan Mustafa
es-Sibâî, Nurettin Topçu ve Ali Şerîatî gi-
bi fikir adamları sosyalist düşüncelerden
istifadeyle müslüman toplumlarda sosyal
adalet, mülkiyet vb. konuları tartıştılar.
Mustafa es-Sibâî, fikir babalığını 1890'lı yıl-
larda Cemâleddîn-i Efgânî'nin yaptığı (Han-
na, LVII/1 [1967], s. 24-32) İslâm sosyaliz-
mi düşüncesini geliştirerek bu konudaki
görüşlerini bir kitapta topladı (*İştirâkiyye-
tü'l-İslâm*, Dimaşk 1959). Burada komü-
nizm, sosyalizm ve kapitalizm gibi kav-
ramları inceledi. Sosyal güvenlik ve adale-
ti vurgulayan bir görüş olarak düşündüğü
sosyalizmin insanî bir duygunun ürünü ol-
duğunu ve bütün resullerin tebliğinde ye-
ri bulunduğunu ileri sürdü. İslâm sosya-
lizmini İslâm akidesinin bir parçası olarak
gören Sibâî insan hak ve özgürlükleri, eşit-
lik, sosyal adalet gibi kavramlar üzerinde
genişçe durur. Herkesin mülk edinme hak-
kını kabul etmekle birlikte mülkiyete ka-
mı yararına sınır konulabileceğini, İslâm
hukuku açısından bunun câiz olduğunu,
hatta vakfın bir tür devletleştirme sayıldığını,
komünizmin ise ruhu ve madde öte-
sini reddettiği için kabul edilebilir bir öğ-
reti olmadığını ifade eder (*İştirâkiyyetü'l-
İslâm*, s. 237-243). Şerîatî'ye göre ise Pro-
testanlık, kapitalizm, Marksizm ve Faşizm,
her ne kadar farklı yolları takip etseler de
Batı denilen aynı evde yetişen ve aynı ma-
teryalizmden doğma kardeşlerdir (*Man,
Marxism and Islam*, s. 43). Ezher rektörle-

rinden Mahmûd Şeltût, 1959'da neşret-
tiği fetvalarında komünizmi vahiy ve Tan-
rı'yı inkâr eden maddeci bir öğreti oldu-
ğu gerekçesiyle reddederken 1960'lı yıllar-
da İslâm sosyalizmini meşrulaştıracak ma-
kaleler kaleme aldı. Ezher Üniversitesi Rek-
törü Abdülhalîm Mahmûd, Haseneyn Mu-
hammed Mahlûf, Muhammed el-Gazzâlî
ve Yûsuf el-Kardâvî gibi âlimler ise sosya-
lizm ve komünizmin İslâm'la bağdaşma-
yacağını belirten fetvalar verdiler (Gör-
gün, s. 182 vd.). Abbas Mahmûd el-Akkâd,
Marksizm-komünizmi hem teorik hem pratik
açıdan eleştirir. "eş-Şüyû'îyye ve'l-kav-
miyye" başlıklı makalesinde komünistlerin
sosyalizmlerini ilmî sosyalizm diye adlan-
dırarak kendilerini evrenin ve maddenin
esrarını bütün yönleriyle açıklayabilecek
konumda gördüklerini, bunun ise bilimsel
yönden mümkün olmadığını belirtir. Ko-
münizmin uygulamalarını da eleştiren Ak-
kâd, Sovyetler Birliği'nde müslümanlara
uygulanan çeşitli baskı ve zulümlere geniş
bir şekilde değinir; uygulamaları anlatır-
ken "komünist krallık, kızıl sömürgeciler"
gibi tabirler kullanır (*eş-Şüyû'îyye el-eyum*,
s. 35-60).

Bütün Arap dünyasında tenkit edildiği
kadar pek çok taraftan da bulan İslâm sosya-
lizmi kavramı Türkiye'den cıltz bir yankı
buldu. Nurettin Topçu 1960 ve 1970'li yıl-
larda *Fikir ve Sanatta Hareket* dergisi-
nde Sibâî'ninkinden farklı olsa da İslâm
sosyalizmi, müslüman Anadolu sosyaliz-
mi, ruhçu sosyalizm gibi terimler etrafın-
da Anadolu milliyetçiliğine bağlı bir sosya-
lizm teorisi geliştirmeye çalıştı. Ona göre
sosyalizm bir hak ve adalet davası olup
İslâm'daki iktisadî sistem halkın bütün ih-
tiyaçlarını karşılayan, her ferdi iş ahlâkıyla
seferber eden, ruhçu sosyalist bir sis-
temdir. Sefalet, işsizlik, haksızlık ve kur-
tuluşa götürecek bir otoritenin yokluğu
ruhçu bir sosyalist düzene olan ihtiyacı gös-
terir. Topçu buna "Anadolu'nun bütün ru-
huyla bağlanabileceği İslâm sosyalizmi"
adını verir (*Ahlak Nizamı*, s. 164 vd., 169
vd.). Bu anlamda sosyalizmi ideal sistem
sayarken komünizmi, özellikle de Rus kom-
ünizmini karşı durulması gereken bir
doktrin olarak görür ve komünistleri fel-
sefi ve hukukî açıdan eleştirir (*a.g.e.*, s.
234-237).

Sosyalist-komünist fikirlerin müslüman
toplumlarda yaygınlaşmasını isteyen bazı
Marksist-sosyalist yazarlar da bu ideoloji-
nin kökenlerini İslâm tarihinde gösterme-
ye çalıştılar. Bu çizginin ilk isimlerinden
Hüseyin Hilmi *İştirâk* dergisinde *Şûrâ-yı
Ümmet* yazarı Alâeddin Cemil ile girdiği

polemikte sosyalizmi savunurken Kur'an ve hadislerle dayanma ihtiyacını hissetti ve dinin emirlerini işçi davasına yardımcı olarak kullandı. Hüseyin Hilmi ayrıca zekâtı sosyalizmin pratiğe geçmiş bir şekli olarak ele aldı, tefecilik ve finans sermayesine çatarken de İslâmiyet'in antikapitalist cephesiyle birleşip şeriatın emrine uyarak işçileri birlikte hareket etmeye çağırdı (Cerrahoğlu, *İslâmiyet*, s. 4-6). İslâmiyet ve sosyalizmi bağdaştırmaya çalışan gayri müslim yazarlar da vardır. Filistin kökenli Marksist tarihçi Bendelî el-Cevzî ideolojik bir tarih okuması sonucu yazdığı eserinde İslâm tarihinde ortaya çıkan bazı fırkaların sosyalist olduğunu ileri sürdü (*Min târihi'l-harekâti'l-fıkriyye fi'l-İslâm*, Beyrut 1928). Roger Garaudy müslüman olmadan önce yazdığı *Sosyalizm ve İslâmiyet* adlı eserinde sosyalist sisteme geçen İslâm ülkelerinde yaşayanların aslında kendilerine yabancı bir sistemi ithal etmediklerini, böyle bir şeyin esasen kendi kültürlerinde mevcut olduğunu göstermeye çalıştı. Eseri Türkçe'ye tercüme eden Doğan Avcioğlu ve E. Tüfekçi önsözde sosyalizmin Türk-İslâm kültüründeki kökenlerini ortaya çıkarmak gerektiğinden bahsederler (s. 5-8). Sosyalizmi dinî ve tarihî olarak meşrulaştırmak isteyen Marksist yazarlar genellikle İslâm tarihinde ortaya çıkan bazı aşırı fırkaları ve isyan hareketlerini halk hareketi diye görüp sosyalizmin yerli öncülleri olarak gösterdiler. Özellikle din âlimi ve sûfî Şeyh Bedreddin Simâvî sosyalist hareketin öncüsü diye takdim edildi. Bu meşrulaştırma gayretlerine Mısır'da, özellikle Abdünnâsir'in politikalarından vazgeçildiği yıllarda daha çok rastlanır. *Roz el-Yûsuf* dergisinin bu dönemde yayımlanan pek çok sayısı buna ayrılan yazılarla doludur (Görgün, s. 180-181). Konuyla ilgili çalışmaların bazılarında, bilhassa Batı literatüründe İslâm sosyalizmi ve Arap sosyalizmi ibareleri birbirinin yerine kullanılarak mevcut kavram kargaşasına bir yenisi daha eklenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

J. W. Redhouse, "Socialism", *Lexicon of English and Turkish*, London 1861, s. 695; M. Farlane, *Turkey and its Destiny*, London 1850, II, 430; İsmail Hakkı [Izmiri], *el-Cevâbü's-sedid fi beyânî dîni't-tevhid*, Ankara 1339-41, s. 200-206; Cemâleddin el-Efgânî, *er-Red 'ale'd-dehriyyîn* (trc. Muhammed Abdüh), Kahire 1354/1935; Muhammed el-Gazzâlî, *el-İslâm ve'l-menâhicü'l-İstirâkiyye*, Kahire 1951; Mustafa es-Sibâî, *İstirâkiyye-tü'l-İslâmiyye*, Dimaşk 1379/1960; a.mlf., *İslâm Sosyalizmi* (trc. A. Niyazioğlu), İstanbul 1974; A. Cerrahoğlu [Kerim Sadî], *İslâmiyet ve Osmanlı Sosyalistleri*, *İslâmiyet ve Yöncü Sosyalistler*, İstanbul 1964; a.mlf., *Türkiye'de Sosyalizm*

Tarihine Katkı, İstanbul 1994, tür.yer.; Roger Garaudy, *Sosyalizm ve İslâmiyet* (trc. Doğan Avcioğlu – E. Tüfekçi), İstanbul 1965, ayrıca bk. tercüme edenlerin önsözü, s. 5-8; M. Ma'rûf ed-Devâlibî, *Naẓarât İslâmiyye fi'l-İstirâkiyyeti's-şevriyye*, Beyrut 1965; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925*, Ankara 1967; a.mlf. – E. J. Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik: 1876-1923*, İstanbul 1995; Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967; Mevdûdî, *İslâm ve Muasır Nizamlara Göre İktisat Prensipleri* (trc. İhsan Toksarı), İstanbul 1968, s. 49 vd.; Kemal H. Karpat, *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East*, London 1968, tür.yer.; M. Beer, *Sosyalizmin ve Sosyal Mücadelelerin Tarihi* (trc. Galip Üstün), İstanbul 1969, tür.yer.; Abbas Mahmûd el-Akkâd, *eş-Şüyû'iyye ve'l-insâniyye fi şer'ati'l-İslâm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâb'l-Arabî); a.mlf., "eş-Şüyû'iyye ve'l-kavmiyye", *eş-Şüyû'iyye el-yevm ve gâden*, Kahire, ts. (Mektebetü Mısır li't-tibâa), s. 35-60; Aliyüddin Hilâl, *et-Tecdid fi'l-fikri's-siyâsiyyi'l-Misriyyi'l-hadîs: Uşûlû'l-fikri'l-İstirâkiyye (1882-1922)*, Kahire 1975, tür.yer.; Ziyâeddin Fahri Fındıkoğlu, *İktisat Sosyolojisi Bakımından Sosyalizm*, İstanbul 1976, I-II, tür.yer.; Abdülhalim Mahmûd, *Fetâvâ 'ani's-şüyû'iyye*, Kahire 1976; a.mlf., *Maḳâlât fi'l-İslâm ve's-şüyû'iyye*, Kahire 1976; a.mlf., *Ebû Zer el-Ğıfârî ve's-şüyû'iyye*, Kahire 1976; Abdülmün'im en-Nemr, *İslâm lâ şüyû'iyye*, Kahire 1976; M. Bâsâ el-Mahzûmî, *Hâḫrât Cemâlid-dîn el-Efgânî el-Hüseynî*, Beyrut 1980, s. 177-190; Abdülcemil eş-Şelebî, *eş-Şüyû'iyye ve's-şüyû'iyyûn fi mizânî'l-İslâm*, Kahire 1986; Serol Teber, *Paris Komünü'nde Üç Yurtsever Türk: Mehmet, Reşat ve Nuri Beyler*, İstanbul 1986; Ali Shariati, *Man, Marxism and Islam*, (baskı yeri yok) 1987 (al-Hoda Publishers); Tareq Ismael – Rif'at el-Said, *The Communist Movement in Egypt 1920-1988*, New York 1990; Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, İstanbul 1991, s. 268-271; *Marksist Düşünce Sözlüğü* (trc. Mete Tunçay v.dğr.), İstanbul 1993, tür.yer.; Cemil Meriç, *Sosyolojik Notları ve Konferanslar*, İstanbul 1993, s. 161-163; Nurettin Topçu, *Ahlak Nizamı*, İstanbul 1997, s. 160-180, 227-304; a.mlf., "Sosyalizm Devrimizin Şeriatıdır", *İslâmiyat*, V/2, Ankara 2002, s. 134-135; Hilal Görgün, *Die Politische Rolle der Azhar in der Sadat-Ära (1970-1981)*, İstanbul 1998, s. 177-185; Sezal Karakoç, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, İstanbul 2003, s. 18-25; "Fesâdû mezhebî'l-İstirâkiyyîn", *el-Mukteṭaf*, VI, Kahire 1307/1890, s. 361-364; "el-İstirâkiyyûn ve'l-fevzaviyyûn", a.e., XI (1312/1894), s. 721-728; XII (1894), s. 801-808; "el-İstirâkiyyûn", *el-Hilâl*, IX, Kahire 1900, s. 20-21; G. H. Gardner – Sami A. Hanna, "Islamic Socialism", *MW*, LVI/2 (1966), s. 71-86; Sami A. Hanna, "Al-Afghânî: A Pioneer of Islamic Socialism", a.e., LVII/1 (1967), s. 24-32; Tamara Sonn, "al-Jawzi's Min Tarikh al-Harakat al-Fikriyyat fi'l-Islam: The First Marxist Interpretation of Islam", *IJMES*, XVII/1 (1985), s. 89-107; Mourad Magdi Wahba, "The Meaning of Ishtirakiyah: Arab Perceptions of Socialism in the Nineteenth Century", *Alif: Journal of Comparative Poetics*, özel sayı, X, Cairo 1990, s. 42-55; M. Nuri el-Amin, "The Role of International Communism in the Muslim World and in Egypt and the Sudan", *British Journal of Middle Eastern Studies*, XXIII/1, London 1996, s. 29-53; Bustânî, *DM*, X, 227-231; G. S. Harris, "Ishtirakiyya", *EI²* (İng.), IV, 123-

125; P. J. Vatikiotis, "Ishtirakiyya", a.e., IV, 125-126; J. Coulard, "Şhuyû'iyya", a.e., IX, 517-522; Ziba Moshaver, "Şhuyû'iyya", a.e., IX, 522-524; D. Bell, "Socialism", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York 1968, XIV, 506-534; Mehmet S. Aydın, "İkbal, Muhammed", *DİA*, XXII, 21; Cosroe Chaqueri, "Communism", *Elr.*, VI, 95-102; Sepehr Zabih, "Communism", a.e., VI, 102-105; Torâb Haqşenâs, "Communism", a.e., VI, 105-112; Anthony Arnold, "Communism", a.e., VI, 112-118; "Sosyalizm", *ABr.*, XIX, 532-536; P. Thomas, "Socialism", *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Amsterdam 2001, s. 14485-14488; F. Andreucci, "Socialism", a.e., s. 14488-14492.

HİLAL GÖRGÜN

SOVYETLER BİRLİĞİ

Avrupa ve Asya kıtası üzerinde
Rusya'nın hâkimiyetinde
1922-1991 yılları arasında
varlığını sürdüren
sosyalist cumhuriyetler birliği
(bk. RUSYA).

SOYURGAL

Toprağa dayalı,
vergi muafiyeti bulunan
ve vârislere geçebilen
bir tür bağış.

Altın Orda Hanlığı gibi Cengiz Han sonrası Moğol devletlerinde, özellikle de İran, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen beylikleriyle Bâbürlüler'de başarılı kumandanlara, ele geçirilen yerlerde mukavemet göstermeden merkezî otoriteye bağlılık gösteren yöneticilere, hristiyan ruhbanları dahil din adamlarına, sanatkar ve ediplere verilen bir ihsanın ve belgesinin adıdır. Türkçe'de ilk defa IX-X. yüzyıllara ait Eski Uygurca metinlerde ve Moğolca'da XIII. yüzyılda kaleme alınmış olan *Moğolların Gizli Tarihi*'nde görülen kelimenin etimolojisi kesin bir çözüme kavuşturulamamıştır. Ancak genelde, Çince ci- "şefkat, merhamet" kökünden türetilen eski Türkçe *tsouryurka/soyurga-* (acımak, şefkat ve merhamet etmek) masdarından geldiği ve "lutuf, hediye, bağış, ihsan, ödül" anlamlarını taşıdığı kabul edilmektedir (Doerfer, I, 351-353).

Spuler, İlhanlılar'da soyurgal kurumunu anlatırken bu tür arazilerin Anadolu, Ermenistan, Gürcistan, Şirvan, el-Cezîre, Kazvin, Şuşter ve Horasan'da bulunduğunu ve yalnız bağış olarak dul ve yetimlere değil öncelikle ücret ve ödül olarak devlet memurlarına, kumandanlara ve askerlere (ir-sî) verildiğini söylemekte ve maliye vezirli-